

Mokinių lytiškosios patirtys. Lytinio raštingumo link

Akvilė Giniotaitė

VU, UMI doktorantė
akvile.giniotaitė@sf.vu.lt

Santrauka. Mokymasis apie lytiškumą susijęs su kiekvieno asmens tapatybės dalimi, nes kiekvieno asmens lyties patirtis yra autentiška. Naivu organizuojant lytiškumo ugdymą mokinius traktuoti kaip *tabula rasa*. Nepatenkintas seksualinių klausimų smalsumas sukuria sąlygas akiai kartoti nusistovėjusius lyčių vaidmenis, negebant kritiškai jų vertinti ir nesiformuojant igūdžio matyti save ir kitus nestereotipiškai. Didžiausią rizikingo seksualinio elgesio riziką turi tie jaunuoliai, kurie neturi stiprių pozityvių saitų nei namie, nei mokykloje. Lytinio raštingumo puoselėjimas lytiškumo ugdymu turi tarpdiscipliniškumo elementą, apima medijų raštingumą, kritinį mąstymą, etiką, žmogaus teises, kultūros studijas, istoriją ir kt. Edukologija tampa centrine ašimi, gebančia sujungti įvairias disciplinas, kad (i)vyktų lytiškumo ugdymo procesas ir būtų formuojamas lytinis raštingumas.

Pagrindiniai žodžiai: seksualumas, lytiškumo ugdymas, lytinis raštingumas

Sex Ed Experiences of Pupils. Toward Literacy in Sex Education

Summary. Learning about sexuality relates to each individual learner's identity, as everyone's experience of sex is authentic. It is naive to attempt to force sex education on pupils and see them as *tabulae rasae*. Unsatisfied sexual (informational) curiosity creates circumstances wherein it is easy to fall into traditional gender roles with no ability to assess them critically, furthermore not having a set of skills to see oneself and others in a non-stereotyped manner. Young people who do not have strong, positive relationships either at home or at school face the highest possibility of participating in sexually risky behavior. Improving sexual literacy through sex education has an element of interdisciplinarity, as it includes media literacy, critical thinking, ethics, human rights, culture studies, history etc. Educational sciences become a hub that connects these different disciplines so as to ensure that the process of sex education is present and it is able to develop sexual literacy.

Key words: sex education, sexuality, sexual literacy.

Diskusijose apie lytiškumo ugdymą įprastai dominuoja du balsai. Vienas jų akcentuoja reikiamybę ugdyti lytiškumą, puoselėjant „tradicines“ vertybes ir dorovinį auklėjimą susilaikymo skatinimu – Lietuvoje šią poziciją puoselėja Birutė Obelenienė, Kęstutis Pukelis, Andrius Narbekovas, Stasė Ustilaitė, Vytautas Sinica ir kt. Kitas pabrėžia poreikį atsižvelgti į PSO rekomendacijas, rizikingo seksualinio elgesio prevenciją, sąmoningumo informuotumu didinimą. Pastarajai pozicijai Lietuvoje daugiausia atstovauja įvairios NVO, žmogaus teisių organizacijos. Edukologijos mokslų srities akademiniam lauke PSO gairių rekomenduojamas lytiškumo ugdymas atskirai beveik neanalizuotas. Vis dėlto lyties ir

Received: 09/23/2020. Accepted: 20/11/2020

Copyright © Akvilė Giniotaitė, 2020. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

švietimo sankirtų temai dėmesio yra skyrusios Giedrė Purvaneckienė, Vaida Tretjakova, Akvilė Ginioaitė, Kamila Gasinska. Šių dviejų pozicijų fone bemaž nesigirdi pačių mokinių balso, diskusijose apie lytiškumo ugdymą mokinių istorijų, patirčių ir iš to kylančių poreikių nėra girdima. Taip tarsi paneigiamos jų turimos patirtys, kurios, nepaisant lytiškumo ugdymo politikos, egzistuoja ir pildosi. Lytiškumo ugdymo srities laukas akademinėje plotmėje Lietuvoje tradicijos neturi, jis beveik neanalizuotas (-uojamas). Bemaž nenagrinėjama nei mokytojų, nei mokyklos bendruomenės, nei tėvų, nei mokinių patirtis / pozicija. Vis dėlto suaugusieji turi daugiau erdvių pasidalyti savo patirtimis ir lūkesčiais nei moksleiviai.

Negirdima mokinių istorija nėra vienalytė, universali: kiekvieno mūsų asmeninė lytiškumo raiška ir lytiškumo ugdymas prasideda vos gimus ir yra veikiamas tėvų, kitų artimųjų, žaidimo aikštelių, darželio auklėtojų, mokyklos, mokytojų, skaitomų knygų, žiūrimų filmų, girdimų žinių, bendraamžių ir kt. (Kar et al, 2015). Būtų klaidinga (arba siaura) lytiškumo ugdymą suvokti kaip galimą formaliai / neutraliai išdėstyti dalyką, nes lytiškumo ugdymo temų laukas stipriai susisaistęs su privačiomis, individualiomis asmenų aplinkybėmis, patirtimis. Mokymasis apie lytiškumą susijęs su kiekvieno asmens tapatybės dalimi, nes kiekvieno asmens lyties patirtis yra autentiška.

Šioje vienpusėje diskusijoje, kur suaugę lytiškumo ugdymo politikos formuotojai nesėkmingai mėgina susitarti, kokio lytiškumo ugdymo reikia vaikams, verta paklausti mokinių, ką jie jau žino, su kuo susiduria, kokių klausimų jiems kyla, iš kur gauna atsakymų, kokių lūkesčių turi. Lytiškumo ugdymas šiame straipsnyje neturėtų būti suvokiamas kaip „one size fits all“ (vienas dydis tinka visiems) reiškinys. Dėl kiekvieno asmens individualios gyvenimo patirties ir unikalių asmeninių savybių lytiškumo ugdymo procesas taip pat tampa individualiai patiriamu ir unikaliai suvokiamu. Asmuo, kurio tėvai išsiskyrę, temas apie šeimos kūrimą, santykių puoselėjimą traktuos skirtingai, nei asmuo, kurio tėvai gyvena kartu. Asmuo, patyręs seksualinį priekabiavimą, kitaip klausysis, diskutuos apie kūno autonomijos, asmeninių ribų temas, nei asmuo, tokios patirties neturintis. Asmuo, turintis intymių patirčių, taip pat informaciją priims skirtingai ir kt.

Dėl išvardytų socialinių ir kultūrinių aplinkybių ir vėliau aptarsiamų vaiko raidos lytiškumo aspektu niuansų naivu organizuojant lytiškumo ugdymą mokinius traktuoti kaip *tabula rasa*. Dėl to šio straipsnio tikslas yra įsigilinti į mokinio / jauno asmens poziciją dėl lytiškumo. Tam bus pasitelkiama:

- mokslo darbų, susijusių su jaunuolių seksualiniu elgesiu, ir seksualumo raidos ypatumų apžvalga;
- interviu su 16–17 metų merginomis apie tai, kokių jos turi su lytiškumu susijusių patirčių, analizė.

Seksualumo raidos ypatumai

Domintis vaikų auklėjimu, mums yra įprasta aptarti raidos ypatumų svarbą: kas koku amžiaus tarpsiu būdinga, ko galima tikėtis ir ko reikia laukti. Pagal savo supratimą apie vaiko raidą ir ugdytojai, ir sveikatos priežiūros specialistai, ir tėvai bando koreguoti savo

elgesį ir lūkesčius vaikui. Vis dėlto raidos retorikoje dėmesio seksualumo vystymuisi, seksualumo raidai bemaž neegzistuoja. Pedagogų rengimo praktikoje lytiškumo ugdymui dėmesio nėra skiriama. Lytiškumo ugdymas kaip savarankiška paradigma neegzistuoja arba egzistuoja tik kaip pasirenkamasis dalykas. Neformalioje švietėjų rengimo praktikoje, pavyzdžiui, projekte „Renkuosi mokytį“, lytiškumo ugdymas taip pat nėra įtraukiamas į mokytojų rengimo turinį. Trūkstanti politinė valia organizuoti visuotinį ir nuoseklų lytiškumo ugdymą irgi atskleidžia poziciją, kuri lytiškumo raidos neįvertina kaip svarbios, aktualios vaiko raidos dalies.

Siekiant suprasti lytiškumo ugdymo iššūkius ypač svarbūs M. Foucault, E. K. Sedgwick, J. Butler ir kt. raštai, kuriuose teoretikai aptaria kultūrinį užtildyto, suvulgarinto ir paslaptimi paversto žmonijos seksualumo kontekstą, normatyvumo smurtą bei teisingu laikomą seksualumą. Nors šiame straipsnyje priežasčių, kodėl lytiškumo ugdymo yra vengiama organizuoti ir kodėl tai kelia susipriešinimą visuomenėse, neaptarsime, vis dėlto, svarstant apie negirdimą mokinių balsą ir šiems primetamas suaugusiųjų pozicijas, aktualu nepamiršti ir su lytiškumu susijusio istorinio, kultūrinio fono. Šis fonas išryškina situaciją, kurioje mokiniai ir jų lytiškumas yra atsiejami. Taip lytiškumas ir lytiškosios patirtys tampa tarsi neturinčios aktualumo jauname amžiuje ir kultūriškai svarbą įgyja tik pasiekus tinkamos brandos etapą, kuris siejamas su pilnametyste.

Vis dėlto dar paauglystėje asmens elgesys, supratimas, mintys įgyja seksualumo atpalvių. Aibė pokyčių, vykstančių paaugliui, sukelia didelį stresą. Dėl to ir pokyčius, ir galimus stresorius privalu suvokti įvairiu pjūviu, lygmeniu (Kar et al. 2015). Kitaip tariant, seksualumas turi būti pirma atpažintas, o paskui pažintas, kad paauglio tapsmas suaugusiu vyktų sklandžiau, saugiau ir su kuo mažiau rizikos veiksnių. Tuo nuo mažiausių vaiko dienų rūpinasi tėvai, vis dėlto formalusis ir neformalusis ugdymas, per kasdienes praktikas įsiterpdamas į lytiškosios tapatybės formavimą(si), taip pat atlieka reikšmingą vaidmenį.

Seksualumas dažnai suvokiamas kaip epizodas, ištinkantis paauglius, vis dėlto seksualumo vystymasis trunka visą gyvenimą. Paauglystė tėra intensyviausias seksualumo raidos metas (ten pat). Asmens lytiškumas ima reikštis dar kūdikystėje. Tuomet vaikas ima pažinti savo kūną, lytėjimu, žvilgsniu. Tėvai šiame etape raginami skatinti vaiko pozityvų savo kūno patyrimą ir supratimą. Svarbu nuo pačių mažiausių dienų eliminuoti galimybę gėdinti vaiką dėl kūno, privačių, intymių kūno dalių ir natūralių kūno reakcijų į kūno stimuliacijas (net ir kūdikių varpos sukietėja, pavyzdžiui, juos prausiant). Suaugusiojo reakcijos į šiuos kūno pažinimo momentus yra pirmosios lytiškumo pamokos. Sąmoningu ir pagarbiu lytiškumo ugdymu, kartu atpažįstant vaiko teisę į lytiškumo ugdymą, vaikas ugdomas gebėti tvarkytis su savo lytiškais jausmais, apibrėžti savo asmenines ribas ir atsakingo seksualinio elgesio standartus, formuoti sveikus tarpasmeninius santykius (Shaw, 1995).

Apie trečiuosius gyvenimo metus vaikas pradeda suvokti lytinę tapatybę bei atributus, kurie priskiriami vienai ir kitai lyčiai. Tada ir jų priklausymas grupei per savo lytinės tapatybės raišką tampa labai svarbus. Nors iki tol sąmoningai apmąstoma vaiko lyties patirtis yra už jo (jos) pažinimo ribų, vis tik nuo pat kūdikystės, stebėdamas vaikas pildo

supratimą apie tai, kokie veiklos, išraiškos modeliai būdingi lytims (Gender Development, 2018). Lytiškumo vystymosi procesas nevyksta izoliuotai, atvirkščiai, lytiškumo vystymasis vyksta šeimos, visuomenės, kultūros fone ir yra jų veikiamas (Grossman et al., 2015; Kar et al., 2015; Stambolis-Ruhstorfer, 2017).

Svarstant apie lytiškumo ugdymą, svarbu suprasti brendimo įvairovės amplitudę. Psichologinis, biologinis vystymasis lytiškumo aspektais neturi universaliai pasiekiamų raidos fazių (Moshman, 2014). Viena vertus, menstruacijos, balso mutacija ir kt. yra paauglystėje atsirandantys lytinio brendimo požymiai, kita vertus – asmeninė savivertė, kito ribų gerbimas, gebėjimas būti santykiuose, savo seksualumo pažinimas ir pan. nėra vien paauglystėje besivystančios savybės. Jos pradeda formuotis pačiais ankstyviausiais vaikystės metais ir nusitęsia į vėlesnius gyvenimo etapus. Dėl to ugdymo metu liejami lytiškumo pamatai svarbūs ir vėlesniuose asmens formavimosi etapuose, kuriant santykius, šeimą, atpažįstant savo ir gerbiant kitų poreikius. Neturėdamas šių pamatų ar nežinodamas, kad tokių turi būti, asmuo atsiduria keblioje situacijoje.

Suprasti lytiškumo raidą ugdymo procese yra svarbu ir suaugusiems, ir patiems mokiniais. Vienas iš brendimo normų įvairovės sluoksnių yra ankstyvoji branda. Anksti bręstantys berniukai, turintys socialines „vyriško“ kūno normas atitinkančių kūno sudėjimą, yra labiau savimi pasitikintys, saugūs, nepriklausomi, palyginti su vėliau bręstančiais berniukais. Tačiau yra grėsmė, kad jie turės daugiau agresijos dėl hormonų antplūdžio. Taip pat jie labiau linkę į seksualinį aktyvumą ir rizikingą elgesį. O anksti bręstančios mergaitės, atvirkščiai, yra drovios, nesaugios, linkusios į valgyimo sutrikimus. Labiau tikėtina, kad joms dėmesį rodys vyresni vaikinai, gali būti, kad jos susidurs su nenorimu nėštumu ir atsidurs situacijose, kuriose sunku išvengti alkoholio, narkotikų (Kar, 2015). Vaikai, atsidūrę etape, kai jų supratimas ir elgesys įgyja seksualinių atspalvių – pažindami šį procesą, tikėtina, jausis užtikrinčiau ir sąmoningiau. Atsidūrus šiuose intensyviuose asmenybės formavimosi virsmuose, aktualu amžiui tinkamais metodais imti dekonstruoti aplink esantį socialumą ir jo asmeniui (šiuo atveju – asmens lyčiai) keliamus lūkesčius, primetamas normas.

Lytiškumo vystymuisi įgyjant seksualumo aspektų – auga seksualinių klausimų (toliau – seksualinis) smalsumas. Vis dėlto šiandienėje visuomenėje seksualumas yra tabu ir asmens seksualumas paauglystės amžiuje arba stigmatizuojamas, arba traktuojamas kaip nesantis (Moshman, 2014). O atvejai, kai seksualinės patirtys tampa apčiuopiamomis – pavyzdžiui, neplanuotas ankstyvas nėštumas ir pan. – patologizuojami. Jaunuoliai neturi teisės į šią savo tapatybės dalį, nors ši, nepaisant visuomeninių stigmų, vis tiek biologiškai vyksta. Kai jų kūnas ima biologiškai ir psichologiškai keistis (ima augti plaukai, keistis kūnas, gimsta fantazijos, keičiasi mąstymas, kinta draugų elgesys, mergaitės patiria menstruacijas, berniukų balsas mutuoja, atsiranda poliucija ir kt.), paaugliai dažnai tam nebūna pasiruošę, nežino, kaip su tuo susidoroti, ir tai sukelia nemažai streso. Šeimos, mokytojų (suaugusiųjų) vaidmuo šioje situacijoje yra kritiškai svarbus (Grossman, 2014; Kar, 2015; Stambolis-Ruhstorfer, 2017). Suaugusiųjų galioje yra sprendimas, ką su tuo daryti: ar ir toliau priimtiam istoriniam, kultūriniam fonui diktuojant laikytis pozicijos, kad seksualumas nėra natūrali asmens raidos dalis, kuri, kaip ir visos likusios

sritys, verta pažinimo, ar atpažinti ir pripažinti seksualumo raidos procesą ir, įvertinus rizikas, mokslo tyrimų, kitų šalių praktikos ir kt. veiksnius, kurti pažinimą.

Seksualinis smalsumas, nesulaukęs atsako, kai nėra suteikiama atsakymų bei atskleidžiamos rizikingo ar nenaudingo sau elgesio trajektorijos – dažnai nepasilieka vien smalsumo stadijoje. Sukilęs smalsumas ir trūkstami atsakymai veda jaunos asmenis į pornografijos portalus, seksualines praktikas ir padidina pažeidžiamumą seksualinei prievartai (Kar, 2015). Aktualu pridurti, kad nepatenkintas seksualinis smalsumas sukuria sąlygas aklai atkartoti nusistovėjusias lyties sampratas ir lyčių vaidmenis, negebama kritiškai jų vertinti ir nesiformuojama įgūdžio matyti save ir kitus nestereotipiškai.

Paauglių seksualinio elgesio tendencijos

Tik vėlyvosios paauglystės laikotarpiu (17–19 metų) jaunuoliai ima gebėti pasverti galimus rizikingo elgesio padarinius (Kar, 2015). Dėl to PSO lytiškumo ugdymo gairėse (UNESCO, 2018) dominuoja informuotumo didinimo siekis – asmuo, suvokdamas galimus elgesio padarinius ir žinodamas būdų, kurie gali padėti padarinių išvengti, įgyja didesnę gebėjimą priimti savo ir kito saugumą užtikrinančius sprendimus. Diskutuojant apie lytiškumo ugdymą, dažnai dėmesio centre būna paauglių nėštumo, abortų ir lytiškai plintančių infekcijų tema. Kitaip tariant, tema, kuri suvedama į ankstyvus lytinius santykius.

Rytų Europa (kuriai ataskaitose priskiriama ir Lietuva) paskutiniaisiais metais gerokai sumažino ankstyvųjų nėštumų kiekį. Nurodoma, kad pagrindinė to priežastis yra išvystyta komunikacija apie kontraceptines priemones ir prieinamumas jomis pasinaudoti (Sedgh et al, 2015). Atkreiptinas dėmesys, kad šalyse, kuriose įgyvendinamos lytiškumo ugdymo programos ir jose aptariamoms socialinės lyties konstrukto, galios pozicijų temos, lytiškai plintančių infekcijų rodikliai kur kas mažesni. Tyrimai atskleidžia, kad žmonės, labiau besivadovaujantys tradicinėmis vyriškumo ir moteriškumo normomis (kurios taip pat siejamos su žala santykių kokybei, menka asmens saviverte, rizikingu elgesiu ir kt.), rečiau linkę naudotis prezervatyvais ar kitomis kontraceptinėmis priemonėmis. Moterys, kurios turi mažiau galios santykiuose, dažniau susiduria su ŽIV infekcija ir kitomis LPI (Haberland, 2015). Ankstyvi lytiniai santykiai, LPI ir kitas rizikingas elgesys daugiausia yra prasto lytiškumo ugdymo padarinys.

Lietuvoje ir lytiniai santykiai, ir nėštumas paauglystėje stigmatizuojami, socialiai nepriimtini. Siekiant mažinti ankstyvų nėštumų skaičių – pagrindine to priežastimi turėtų būti pavojus merginų sveikatai dėl ne iki galo išsivysčiusios / pasirengusios reprodukcinės sistemos. Lietuvoje socialinė stigma ir iš jos kylanti socialinė bausmė yra kur kas labiau eskaluojama ir aktualizuojama negu rizika sveikatai (Papriet et al, 2016; Tretjakova, 2016). Nuomonė, kad ankstyvi lytiniai santykiai yra kenksmingi asmens psichologinei sveikatai, nepagrįsta: jeigu lytiniai santykiai buvo pasirinkti sąmoningai, abipusiu susitarimu – neigiamų padarinių nėra pastebima (Tretjakova, 2016; Adolescent Health, 2017).

Nors ankstyvo nėštumo rizika yra traktuojama kaip galima grėsmė visoms paauglėms, vis dėlto tam tikri socialiniai veiksniai kai kurias paaugles pastato į didesnę rizikos

situaciją. Europos Sąjungos šalyse šie veiksniai įvardijami kaip socioekonominės kliūtys, suardyta šeimos struktūra, prastas įsitraukimas į mokymąsi, rizikingas seksualinis elgesys (pvz., ankstyvas lytinis gyvenimas), augantis partnerių kiekis ir kontraceptinių priemonių nenaudojimas. Amerikoje įvardijamos dar ir šios priežastys: tapimas seksualinės prievartos auka, skurdus tėvų ir vaiko ryšys, prasta tėvų priežiūra (Sedgh et al., 2015; Papriet et al., 2016). V. Tretjakova taikliai nusako ankstyvo nėštumo dvigubą problematiką: „Viena vertus, vaiko susilaukimas paauglystėje padidina riziką tiek paauglei, tiek jos vaikui patirti socialinę ir ekonominę atskirtį ateityje, kita vertus, šiuo metu vis dažniau pripažįstama, kad egzistuoja ir atvirkštinis ryšys – socialinė ar ekonominė atskirtis yra svarbus gimdymo paauglystėje veiksnys.“ (Tretjakova, 2016).

Būtina suprasti platų fiziologinių, socialinių, kultūrinių, psichologinių aplinkybių spektrą, kuris lemia paauglio gebėjimą pasverti rizikingo elgesio padarinius. Minėta netinkama „one size fits all“ lytiškumo ugdymo taikymo praktika tampa dar aktualesne, nes tam, kad asmeniui būtų galima suteikti atspirties nuo rizikingo elgesio priemonių, kartais būtina įvertinti individualias asmens aplinkybes. Taip pat svarbu prabėžti, kad, kalbant apie lytiškumo ugdymą, didžiausioje rizikoje atsiduria tie jaunuoliai, kurie neturi stiprių pozityvių saitų nei mokykloje, nei namie. Jaunuolių iš sudėtingo socialinio statuso aplinkos lytiškumo ugdymas turi ypatingą reikšmę. Dėl to lytiškumo ugdymo rekomendacijose nuolat kartojamas poreikis ugdyti jaunuolius atidėti seksualinių santykių pradėjimą, vis dėlto suteikti pakankamai tikslų, mokslinių, aktualių žinių, kad pasirinkusieji pradėti seksualinį gyvenimą žinotų saugaus elgesio pagrindus. Kaip vienas kokybiško lytiškumo ugdymo rodiklių yra įvardijamas žinojimas, kad būtina naudoti kontraceptines priemones lytinių santykių metu (Tretjakova, 2016).

Visuminis lytiškumo ugdymas, paremtas didesniu informuotumu, didina savivertę ir mažina ankstyvų nėštumų¹ ir ankstyvų santuokų skaičių, vis dėlto neužkerta tam kelio. Taip pat visuminis lytiškumo ugdymas įgalina merginas planuoti nėštumą, atidėti santuoką ir kokybiškiau pasiręngti motinystei (Sedgh et al., 2015; Papri et al., 2016; Adolescent Health, 2017).

Nors lytinis aktas dažnai suprantamas tik kaip vaginalinis, jaunuolių patirtys rodo kur kas platesnį seksualinių praktikų spektrą. Susilaikymo siekiantys jaunuoliai, nors neturi vaginalinio sekso patirties, dažnai būna išbandę kitokių lytinio akto formų: oralinį, analinį seksą, patenkinimą ranka ir kt.² (Kar, 2015; Graaf et al., 2017). Lytinį aktą traktuodami tik kaip vaginalinį aktą ne tik jauni asmenys išlieka LPI ir emocinio išgyvenimo rizikos zonoje, bet ir homoseksualūs asmenys negauna visai jokio lytiškumo ugdymo,

¹ Pavyzdžiui, Nyderlanduose ir Danijoje 2014 m. jis siekė 3,7 kūdikio 1 tūkst. 15–19 metų amžiaus moterų, Švedijoje – 5, Belgijoje – 6,9, Suomijoje – 7,2. Lietuvoje 2014 m. paauglių gimdymo rodiklis buvo lygus 13,7, t. y. 2–4 kartus didesnis nei išvardytose šalyse (Tretjakova, 2016).

² Straipsnio autorė supranta, kad net ir šios publikacijos kontekste yra rizikinga atvirai ir neufemizuojant kalbėti apie seksualines praktikas, ypač kai jos susijusios su pilnametystės nepasiekusiais asmenimis. Tačiau kaip alternatyva esantis gėdos ir tylos pasirinkimas iš dalies ir stumia paauglius į nepasvertas seksualines avantiūras, rizikingą, neatsakingą elgesį. Nekalbėti šiomis temomis atvirai reiškia ir toliau kultivuoti tylos kultūrą, kurioje mokyklinio amžiaus vaikai apgraibomis kapstosi prie pažinimo ištakų ir mokosi iš klaidų, o ne iš patikrintos, atrinktos ir moksliniais tyrimais paremtos informacijos.

aktualaus jų seksualinei sveikatai, rizikingo elgesio padariniams įvertinti. Tad siauras ir cenzūruotas seksualinių praktikų aptarimas mokyklinio amžiaus vaikus palieka rizikos zonoje, kur šie dėl informacijos trūkumo, turimo klaidingo žinojimo ir veikiami išorinių veiksnių (bendraamžių spaudimo, medijų poveikio ir pan.), gali iki galo nesuprasti gali- mų savo pasirenkamo elgesio padarinių.

Lytinis raštingumas kaip gebėjimas dekonstruoti lytiškumo scenarijus

Lytiškumo ugdymas dažnai siejamas vien su lytinio akto, ankstyvo nėštumo, aborto, ly- tiškai plintančių infekcijų (LPI) problematika. Nors šios temos yra svarbios ir aktualios, iš fokuso dažnai išstumiamos kitos, kebliau apčiuopiamos temos. Emociniai, socialiniai, kultūriniai lytiškumo ugdymo aspektai daro daug įtakos pasirenkamų lytinių praktikų aplinkybėms. Kitaip tariant, šios vis primiršamos lytiškumo ugdymo temos daugiausia turi įtakos ankstyvų lytinių santykių, LPI, abortų rodikliams. Tai iliustruoja ir anksčiau straipsnyje aptarta situacija, kai tradicinių vyriškumo / moteriškumo vaidmenų besilai- kantys asmenys rečiau naudojami kontraceptinės priemonėmis, o moterys tokiuose san- tykiuose dėl galios pusiausvyros trūkumo dažniau užkrečiamos LPI. Siekiant užtikrinti saugų, pagarbų, lytiškai raštingą asmens elgesį, reikia ne tik žinoti apie rizikingo lyti- nio gyvenimo padarinius, bet svarbu yra ir turėti supratimą apie lyčių galios disbalanso santykiuose įtaką priimamiems asmeniniams ir šeimos sprendimams. Taip pat svarbu pažymėti, kad, tiriant lyčių lygybės peripetijas šalyje, turi būti įvertinami ir paauglių gimdymo rodikliai (Tretjakova, 2016).

Kadangi lytiškumas reiškiasi nuo kūdikystės ir apima įvairių įvairių žmonių patir- tį, visuminio³ lytiškumo ugdymo temos varijuoja plačiame spektre, apima kognityvius, emocinius, fizinius ir socialinius lytiškumo aspektus. Lytiškumą ugdant aptartinos šios temos: lytinių organų pavadinimai, tinkami ir netinkami prisilietimai, saugus (atsparus seksualinei prievartai) elgesys, pozityvus savo kūno matymas, pagarbių, lygiaverčių santykių kūrimas, vienatvė, savęs pozicionavimas profesinėje srityje, lyčių lygybės, ly- čių vaidmenų aktualijos, seksualinės orientacijos, lytinės tapatybės klausimai, seksu- alinis priekabiavimas, kūno autonomija, malonumas, sutikimas seksui, seksualinė ko- munikacija, saugus elgesys internete, grožio industrija, grožio standartai, bendraamžių spaudimas vienaip ar kitaip elgtis, tėvystės įgūdžiai ir pan. (Graaf et al., 2017; UNESCO, 2018).

Lytiškumo supratimas daugiausia formuojamas pasitelkiant lytiškumo scenarijus (*sexual scripts*) ir perduodant juos mokiniam. Lytiškumo scenarijai kuria lūkestį, ko- kiais lyties prasme mes turime būti, kaip elgtis, ko norėti, geisti, kaip apie save many- ti, kaip išreikšti savo lytinę tapatybę ir kt. Lytiškumo scenarijai yra įtvirtinami įvairių institucijų, ritualų: bažnyčios, teisėsaugos, mokyklos. O socialiniai agentai, kaip tėvai, ugdytojai, bendraamžiai, medija, juos mums perduoda (Stambolis-Ruhstorfer, 2017; Krebbekx, 2018). Pavyzdžiui, anksčiau santuoka buvo savaime suprantamas lytiškumo

³ Visuminis lytiškumo ugdymas – lytiškumo ugdymas, kuris remiasi PSO rekomendacijomis.

scenarijus, kur heteroseksualūs vyras ir moteris susižadėdavo, susituokdavo, išgydavo būstą, susilaukdavo vaikų. Šiomis dienomis daug kalbama apie kohabitaciją, kuri yra naujas lytiškumo scenarijus ir kuri daliai žmonių kelia nerimą, nes ima keisti nusistovėjusius ritualus, kultūrines normas (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2009).

Istorinis, nacionalinis kontekstas įgalina tam tikrus lytiškumo scenarijus ir juos reprodukuoja. Dėl to naujų seksualinių scenarijų atsiradimas yra komplikotas procesas, nes nėra laiduojamas nei institucijų, nei socialinių agentų. Lesbietėms, gėjams, translyčiams, lyčių vaidmenų normoms nepaklūstantiems asmenims keblu derėtis dėl savo tapatybių, nes esamame istoriniame, nacionaliniame kontekste tokios tapatybės neegzistuoja⁴. Tad lytiškumas yra ir tautinės tapatybės sudedamoji dalis (Stambolis-Ruhstorfer, 2017).

Lytiškumo scenarijai ir tautinio identiteto aspektai diktuoja mūsų supratimą apie lytį. Šis supratimas dažniausiai nėra perduodamas per oficialias ugdymo programas, dėl skirtingų patirčių augant kiekvieno savosios lyties patyrimas yra individualus. Lytiškumo ugdymas⁵ turėtų tapti ne tik esamų lytiškumo scenarijų dekonstravimo priemone, bet ir įrankiu atpažinti savo autentiškus poreikius šiame lytiškumo scenarijų, tautinių identitetų, istorinio, kultūrinio fono, informacijos pertekliaus triukšme (Manduley et al., 2018). Taip lytinio raštingumo puoselėjimas lytiškumo ugdymu įgyja ir tarpdiscipliniškumo elementą, apima medijų raštingumą, kritinį mąstymą, etiką, žmogaus teises, kultūros studijas, istoriją ir kt. Edukologija tampa centrine ašimi, gebančia sujungti įvairias disciplinas, kad (i)vyktų lytiškumo ugdymo procesas ir būtų formuojamas lytinis raštingumas.

Lytiškosios merginų patirtys mokykloje

Empirinė tyrimo dalis buvo atliekama 2019 metų rugsėjo–spalio mėnesiais naudojant naratyvinį interviu. Tyrime dalyvavo trys moksleivės, kurių vardai analizėje yra pakeisti – Vaiva 16 metų, Morta 17 metų ir Julija 17 metų. Dvi interviu dalyvės buvo rekomenduotos straipsnio autorės pažįstamų, trečioji – sutikta per moksleivių organizuotą renginį apie lytiškumą. Interviu buvo sąmoningai atliekami su merginomis, kurioms lyčių studijų laukas nėra svetimas, kad pokalbis apie lytiškumą būtų nuoseklesnis ir leistų pamatyti, kas turi įtakos informantėms susidomėti, suprasti ar įsigilinti į lytiškumo temas. Taip pat rinktasi apklausti vyresnių klasių moksleives, nes, manoma, kad šios jau geba mąstyti apie daugiasluoksnius, abstrakčius ir sudėtingus kultūrinius reiškinius, pavyzdžiui, lytį. Pirminis siekis buvo apklausti ir vaikus, tikėtasi pritaikyti sniego gniūžtės metodą, vis dėlto nei pažįstami, nei pačios moksleivės neturėjo rekomenduotinų informantų. Tad vaikinių lytiškųjų patirčių fiksavimas išlieka atviru siekiniu kitam tyrimo etapui. Šiame

⁴ LGBT* neigimas kaip tautiniam identitetui svetimas reiškinys nėra unikali Lietuvai situacija. XIX a. pab. homoseksualumas kaip seksualumo deviacija buvo eskaluojamas ir Vokietijoje, Anglijoje, Prancūzijoje. Tuomet politikai, medijos homoseksualumą vaizdavo kaip jėgą iš užsienio, nepatriotišką, grėsmę tautai keliančią praktiką, o heteroseksualumas buvo apibūdinamas kaip teisingasis seksualumas, nurodantis priklausomumą tautai. Homoseksualumo niekinimas buvo stipriai susietas su nacionalizmu (Stambolis-Ruhstorfer, 2017).

⁵ Šiame straipsnyje pasirinkta vartoti terminą „lytiškumo ugdymas“, nors mokslinėje literatūroje kitų tyrėjų yra vartojami ir „lytinis švietimas“ bei „lytinis ugdymas“. Kadangi aiškios prasmės takoskyros tarp terminų nėra – straipsnio autorė pasirinko vieną terminą teksto grynūmumui išlaikyti.

etape kalbėtasi su trimis informantėmis, vis dėlto kitame tyrimo etape aktualu padidinti dalyvių kiekį – būtų fiksuojama įvairesnių jaunų asmenų patirčių ir galima plačiau pamatyti bei išskirti sąmoningumui apie lytis reikšmę turinčių dėmenų.

Iš visų informančių tėvų buvo gautas sutikimas vykdyti interviu, taip pat informantėms buvo pristatyta, apie ką bus kalbama, bei užtikrinta, kad jos interviu gali nutraukti bet kuriuo metu, rinktis neatsakyti į klausimus ar klausti interviu vykdytojos, jeigu kyla abejonių ar neaiškumų. Informančių tapatybės analizėje nėra atpažįstamos, reikšmingi faktai, galintys nurodyti į jų asmenis, – koduoti. Taip siekta užtikrinti tyrimo etiką.

Kiekvienas interviu įrašytas, o vėliau transkribuotas. Citatos pateikiamos eliminavus šnekamosios kalbos ypatumus, pritaikius skaityti. Analizė vykdoma skaitant transkripciją. Interviu analizės metu siekiama atsakyti į tris pagrindinius klausimus:

- Ką moksleivės žino apie lytiškumą ir jo ugdymą ir kaip motyvuoja jo poreikį;
- Kokią tam turi įtaką mokytojai (mokykla), šeima, bendraamžiai ir medijos;
- Kokių jos turi su lytiškumu susijusių patirčių.

Interviu analizė

Ką moksleivės žino apie lytiškumą ir jo ugdymą ir kaip motyvuoja jo poreikį

Kiekvienas pokalbis buvo pradėtas prašymu papasakoti, kas, merginų nuomone, yra lytiškumas ir lytiškumo ugdymas. Kiekviena dalyvė akcentavo supratimą, kas yra vaikinai ir merginos bei lyčių skirtumus. Kalbantis toliau jų turimas lytiškumo supratimas įgijo platesnių, gilesnių prasių, kurios atsivers vykdant interviu analizę. Visos dalyvės išsakė poreikį lytiškumo ugdymu ne kurti atskirtį tarp vaikinių ir merginų, o didinti bendrystę: *jog susėstų mergina ir vaikinai, kad jie kartu aptartų, kas juos skiria, kas juos žeidžia, kas juos suveda kartu (Julija), berniukai eina į vieną klasę, mergaitės eina į kitą klasę. <...> Bet bendros diskusijos – kur papasakojama merginoms, kas būna vaikinams, o vaikinams papasakojama, kas būna merginoms – labai sunkiai (Vaiva)*. Tai ir lytiškumo ugdymo apibūdinimas, ir motyvavimas, kodėl jo reikia. Viena respondentė nurodė, kad atskirtose vaikinams ir merginoms pamokose: *pasakojo tokius labai paprastus dalykus, kuriuos ir taip tėvai daugumai pasakoja. Kaip, pavyzdžiui, mergaitėms mėnesinės, tada potraukis priešingai lyčiai, nelabai pasakojo apie potraukį tai pačiai lyčiai (Morta)* – brendimo temų pradžiamokslis vertinamas kritiškai, kaip nebepakankamas informacijos variantas, perdėm primityvus. Tuo pačiu išsakyta mintis, kad siauras seksualumo suvokimas – tik kaip potraukis tarp skirtingų lyčių – irgi yra pernelyg supaprastintas bei nerodo bazinių žinių, kurias dalis moksleivių jau turi. Fiksuojama situacija, kai mokiniai turi daugiau žinių negu mokytojai arba kai mokiniai supranta, kad dalis informacijos yra sąmoningai nutylima.

Lytiškumo ugdymo poreikio motyvacijų pateikiama įvairių. Išsakytas požiūris, kad svarbu kurti saugią aplinką, kur be gėdijimo ir spaudimo leidžiama suprasti lytiškumo temas: *svarbiausia būtų suteikti galimybę vaikams klausti ir domėtis, kad jie turėtų kaip ir saugią vietą, kur jie galėtų gauti visus atsakymus ir būti suprasti ir nebijoti, jog jų požiūris vienoks ar kitoks bus kritikuojamas (Julija)*. Įvardytas ir mokyklos, kaip atsvaros

negvildenamoms lytiškumo temoms namuose, poreikis tam, kad jauni asmenys nebūtų paliekami su galimai nepatikima informacija: *ir jeigu tėvai neatsako, neatsako mokytojais, tai iš esmės belieka tik draugai* (Vaiva). Brėžta ir rengimo šeimai linija iškeliant aspektą, kad svarbu kurti galėjimo kalbėtis apie lytiškumo temas tradiciją bei akcentuotas bendro išsprusimo poreikis: *lytiškumo ugdymas duoda be galo daug, dėl bendro išsprusimo ir apskritai. Tu irgi būsi suaugęs žmogus ir irgi turėsi šeimą. Tavęs gali tavo vaikai irgi kažko paklausti, jei pats nežinosi atsakymo – negalėsi atsakyti. Man atrodo, kad kuo daugiau žinai, tai tuo tvirtiau jautiesi gyvenime* (Vaiva). Paminėta ir atsakingo, įgalinančio daryti informuotus pasirinkimus, lytinio elgesio ugdymo reikiamybė: *juk kiekvienas žmogus ir jaunuolis pasirenka, kada jam pradėti lytinį gyvenimą. Bet kad jie turėtų žinoti priemones, kuriomis galima apsisaugoti – tai faktas* (Vaiva). Galiausiai išsakyta ir laiko spraga tarp turimų mokinių patirčių ir ėmimo gvildinti tam tikras lytiškumo temas mokykloje. Kalbant apie prasilenkimą laike pristatyta idėja, kad pradedant apie lytiškumą šnekėti tik paauglystėje, tenka dirbti su jau turimu žinių ir nuostatų bagažu. Mokinys nėra patirčių ir nuomonių neturinti asmenybė, tad pagarbos ir kito priėmimo ugdymas ne nuo mažiausių klasių – sudaro erdvę formuoti negatyvias nuostatas kitoniškumui. Kitaip tariant, nėra sudaroma sąlygų formuoti įvairovės kompetencijai: *tu pradedi tuo domėtis daug anksčiau nei mokykla pradeda tave mokyti apie tai. Pamenu, kad mano pirmas susidūrimas tai turbūt ir buvo kokių aštuonių, devynių metų. Ir mokykla pradeda mokyti kokioj šeštoj, septintoj klasėj. <...> Į tuos klausimus požiūris pradeda formotis ne trylikos metų. Mano nuomone, jis pradeda formotis labai anksti. Ir nereikia kai vaikas yra penkerių metų jam bandyti išaiškinti su schemom – to nereikia. Bet pristatyti, kad gali būti kitaip, tai tuomet labai palengvintų vėliau, kokių trylikos metų, tą visą pažinimą. Kai trylikos metų tau staigiai reikia pakeist požiūrį ir suprast, kad vyrams gali patikti vyrai...* (Morta).

Kokią įtaką tam turi mokytojai (mokykla), šeima, bendraamžiai ir medijos

„Kai namuose nevengiama tos temos“

Viena interviu dalyvių taikliai nurodė artimoje aplinkoje girdimus pokalbius / istorijas apie santykius, kūną, savęs priėmimą ir pan. kaip lytiškumo ugdymo komponentą: *turbūt pati pirmoji pamoka buvo, kai tėvai pradėjo pasakoti, kaip jie susipažino* (Morta).

Visos respondentės paminėjo, kad jų patirtis, kalbantis apie lytiškumą šeimoje, svarbi jų turimai mąstysenai: *jeigu mama gamina valgyt, nes tėtis nemo-ka, tai tėtis, pavyzdžiui, plauna indus, ar ir mes padedam – vaikai* (Julija). Matyti, kad net ir šeimoje turima tvarka įgalina vaikus mąstyti už stereotipinių lyčių vaidmenų ribų, kur visi šeimos nariai jaučiasi esantys atsakingi už buitines darbus. Kita respondentė nurodė, kad kadaise buvo juntamas nejaukumas kalbantis apie lytiškumą. Vis dėlto tai darant nuosekliai – tema šeimoje natūralizuota: *Man visiškai, visiškai natūrali tema, nes mes namuose nevengiame tos temos* (Vaiva). Kalbėdama apie savo šeimos pavyzdį, reflektuoja ir apie bendraamžių turimas patirtis: *Ir kai klasiškai pasakojai, oi, ten žiūrint filmą, jeigu kažkokia yra scena, tai mes perjungiam, kažkaip nejauku.*

Vaiva čia išryškina ir kasdienių vaizdinių, matomų reklamose, filmuose ir kt. pasitelkiamą pokalbiams apie lytiškumą. Jos atveju pokalbis apie matomus vaizdus padeda nesigėdyti, išvest iš tabu temos lauko ir atverti su lytiškomis patirtimis susijusius vaizdinius diskusijoms.

Apie lytis internete, socialinėse medijose

Šeima įvardyta kaip ypatingą saugumą kalbėtis lytiškumo temomis suteikianti erdvė, kartu matyti, kad šeimos gyvenimo ir lytiškumo temų dermė įgalina paaugles patogiai ir užtikrintai jaustis kalbant lytiškumo temomis. Vis dėlto kaip svarbūs žinių gavimo būdai įvardijami ir internetas, socialinės medijos: *Aš iš puslapių įvairių palaikinus socialinėje erdvėje, seku žmones, kurie nebijo apie tai kalbėti, grupėse įvairiose esu, žiūriu serialus, filmus tomis temomis (Vaiva), „Pagrinde mes informaciją randame internete, dažnai anglų kalba, nes lietuvių kalba yra labai mažai medžiagos, ypatingai jaunimui, ir paskui dalinamės, diskutuojam, kartais kyla klasėje tarp draugų diskusijos ir panašiai. <...> Dažniausiai socialiniai tinklai, feisbukai išmeta visokius straipsnius, arba nutinka kažkoks įvykis. <...> Pavyzdžiui, vyras sumušė savo žmoną. Tada visi pradeda šnekėti, ar jis gerai padarė, ar jis blogai pasielgė (Julija).* Interviu vykdytojai paklausus, ar diskusijos, apie kurias užsiminta, persikelia ir į pamokų erdvę, kartu su mokytojais, respondentė atsakė, kad jos vyksta tik jaunuolių tarpe, o: *dauguma mokytojų tiesiog išlaiko neutralią poziciją.*

Prakalbus apie būtinybę atitikti stereotipinius lyčių vaidmenis, internetas, socialinių medijų erdvė irgi įvardijami kaip įgalinantys mąstyti, elgtis skirtingai: *susipažinę su užsienio požiūriu, patys labiau perima tą požiūrį internetu. Ir tas visas spaudimas jaunimo tarpe, jie pradeda šiek tiek mažiau save spausti, labiau gal jis net iš suaugusių atkeliauja (Julija).* Suaugusieji įvardijami kaip stereotipinių lyčių vaidmenų palaikytojai, normų saugotojai.

Kitos dalyvės atkreipė dėmesį į internetą, socialines medijas kaip vienintelius šaltinius apskritai gauti kokios reikiamos / dominančios informacijos apie lytiškumą: *lieka tiesiog socialiniai tinklai. Bet dabar toje socialinėje medijoje yra labai daug informacijos ir labai sunku kritiškai atsirinkti, kas yra teisinga. <...> Jeigu tu turi tėvus, kurie pasakoja apie tai, tai tada sužinai, bet jeigu ne, tai dažniausiai būna iš draugų ar interneto (Vaiva).* Akivaizdu, kad informuotų, besidalijančių žiniomis autoritetų poreikis nėra pakeistas interneto ar draugų. Tačiau jų nesant internetas tampa atsvara, kuri nebūtinai vertinama teigiamai dėl informacijos gausos ir patikimumo abejonės.

Liudijimai apie LGBT* ir mokyklą

Paklausus apie LGBT* bendruomenės vertinimą mokykloje, tai, ar yra atsiskleidusių mokinių, kaip juos priima bendraamžiai, mokytojai, respondentės pasidalijo įvairiomis patirtimis. Respondentės Julija ir Morta savo mokyklas apibūdino kaip labai palankią erdvę LGBT* moksleiviams, vis dėlto, perklausus apie mokytojų išreiškiamą poziciją, abi įvardijo, kad mokytojai laikosi neutraliai: *Aš manau mokytojai nujaučia, bet jie mėgsta labiau išlaikyti savo neutralią poziciją ir su mokiniais jie nelabai šnekasi šiais klausimais.*

mais, jie tiesiog sako, kad būkit, kokie norit, tik netrukdykit man per pamokas. Jeigu gerai mokotės, tai viskas gerai (Julija), *Mokytojoms nerūpi. Viskas labai fainiai* (Morta). Vertintina kaip pozityvus reiškinys, kai mokytojai nedemonstruoja neigiamų nuostatų dėl LGBT* bendruomenės, vis dėlto turint galvoje, kad respondentės visų interviu metu kalbėjo apie tai, kad mokytojai laikosi neutralios pozicijos lytiškumo temomis, neinicijuoja diskusijų, ignoruoja aktualijas – tokia pozicija labiausiai palaiko esamų lytiškumo scenarijų galiojimą, kuriems diktuojant lytiškumo temos nėra ugdymo proceso dalis, o LGBT* tikrovė ir toliau laikoma tyloje. Interviu dalyvė Vaiva taikliai nusakė LGBT* temų neegzistavimą oficialiuose lytiškumo scenarijuose: *tai yra tema, kuri yra neliečiama mokyklose. Na, tai tiesiog lieka už klasės. Gali dar aptarti, jeigu moksleiviai kažką ten pasišneka, tiesiog dėl to bendro įdomumo, kokia yra tavo nuomonė, tai tik tiek ir yra. Šiaip apie tai yra nekalbama*. Morta prisiminė ir buvusią mokyklą, kur jos draugas sulaukė nemažai patyčių dėl to, kad *buvo toks jautresnis ir jam patiko mada ir merginos dar priėmė, vaikinai ne*, o svarstant apie mokytojų įsikišimą, reakciją, pasakė: *Galbūt įtarė, tikrai neįmanoma nepastebėti, kad jis vaikas ir iš jo tyčiojamasi. Na tikrai pastebi*. Analizuojant interviu, jau keletą kartų liudijame turimų mokinių nuostatų, patirčių konfrontaciją su mokytojų. Mokiniai LGBT* ir neatitikties lyčių vaidmenų normoms temas vis dažniau priima ir natūralizuoja. Mokytojai išlaiko neutralią poziciją ir patyčių, nukreiptų į nenormatyvumą, LGBT* atvejus, ir diskusijos apie tai inicijavimo atveju. Laikydami sau įprastų lytiškumo scenarijų, mokytojai praleidžia progą kurti aplinką, kur ir pats lytiškumas, ir su juo susijusi nenormatyvių, LGBT* mokinių gera savijauta mokykloje nėra puoselėjami.

Lytiškumo pokalbiuose mokytojų nėra

Nė viena respondentė nepaminėjo, kad lytiškumo temomis, aktualijomis – išskyrus pokalbius, susijusius su bendra brendimo fiziologija (menstruacijos, poliucija, plaukuotumas) – būtų diskutuojama su mokytojais: nei oficialių pamokų metu, nei klasių valandėlių diskusijose, nei kasdiniuose pašnekesiuose. Išreikštos ir nepasitikėjimo mokytojų gebėjimu diskutuoti apie lytiškumą mintys. Iš dalies dėl žinių, tinkamų nuostatų trūkumo: *Yra daug mokytojų, kurie atrodo nekalifikuoti tai daryti. <...> su išankstiniais nusistatymais, <...> negali pristatyt nešališkos nuomonės apie tai*, „#metoo judėjimai, visi kalbėjimai apie lytiškumą – jie buvo auklėjami tokioje aplinkoj, kur niekas apie tai nekalbėjo. Ir pakeisti savo požiūrį ir pradėti apie tai kalbėti, kai jiems jau tiek daug metų ir jie turi savo išankstinę nuomonę nusistatę, kaip gyvenimas veikia, tai aš net nematau, kad su visais gerais norais jiems pavyktų, jiems labai reikėtų persilaužti (Morta), iš dalies dėl pernelyg formalaus pasirengimo lytiškumo temoms taip atbaidant mokinius nuo nuoširdaus susidomėjimo: *Bent jau pas mus mokykloje į klasės valandėles ateina sveikatos specialistė. Ji su mumis kalba įvairiomis temomis. Aišku, tai gal labiau yra toks dėl įgyvendinimo, dėl tos varnelės. Ir tai nėra labai įdomus variantas, kai žinai, kad žmogus tai daro iš reikalo, ir visiškai nepritraukia, nesudomina* (Vaiva). Trečia interviu dalyvė į mokytojų gebėjimą kartu diskutuoti apie lytiškumą pažvelgė viltinai, teigė, jog, mokiniams inicijavus diskusijas, mokytojai ištrauktų ir pabandytų suprasti, kuo

gyvena mokiniai: *Manau, jog mokytojai, ypač jaunesni mokytojai, tikrai suprastų, jeigu nepritartų, jie vis tiek bandytų suprasti ir perprasti kažką. Nebūtina reikia kažkaip labai būti kažko dalimi, įsitraukus, kad tiesiog gerbtum kito nuomonę ir gerbtum visų teises. Mokytojai stengiasi suprasti, ir aš manau, jeigu visi mokiniai iškeltų kažkokią diskusiją, tai mokytojas tikrai pritartų* (Julija).

Visuose pokalbiuose ryškėjo mokinių turima pozicija nepasitikėti mokytojais kaip savaime gebančiais priimti lytiškumo temas kaip natūralias, nepareikšta pasitikėjimo jais ir kaip galimais emociniais ramsčiais kebliose situacijose. Nors viena respondentė Julija nurodė, kad mokytojai, jeigu būtų paskatinti mokinių, atsivertų kalboms, vis dėlto kalbant apie LGBT* padėtį mokykloje ar asmenis, kurie neatitinka lyčių vaidmenų normų, dalyvė išsakė tokius pamąstymus: *Nueiti pas mokytoją galbūt būtų baisu, kad kas pamatys, baisu, kad kas išgirs. Na, iš tikrųjų pas psichologą irgi gali nueiti ne kiekvienas, nes irgi yra kaip ir baimė vos ne tarp mokinių, kad jeigu pasakys tėvams, paskambins, kas bus tada, kad tėvai negali sužinoti, ką aš darysiu paskui. Baimė kaip ir atitraukia, na, iš tikrųjų jeigu kažkas norėtų ieškoti pagalbos... Suaugusieji gal mano, kad lengva. Čia Julija atveria kur kas jautresnę situacijos sluoksnį, kur mokytojų ir mokinių skirtingų lytiškumo temų, išmanymo, įsijautimo realybių turėjimas sudaro aplinkybes, kuriose mokiniai ne visada pasitiki suaugusiųjų gebėjimu juos išklaudyti, jiems padėti.*

Kokių su lytiškumu susijusių patirčių turima

Teorinėje straipsnio dalyje aptarta, kad lytiškumo ugdymo kontekste pačių mokinių istorijoms nesuteikiama balso, vietoj to suaugusieji siekia nuspręsti, ko bus mokoma, kaip bus ugdoma. Vis dėlto mokiniai nėra *tabula rasa* ir augdami kaupia įvairias su lytiškumu susijusias patirtis: draugaudami, būdami šeimoje, žiūrėdami televizorių ir pan. Tad šiuo klausimu siekta pamatyti, kokių lytiškųjų patirčių respondentės turi ir ką tos patirtys gali mums – suaugusiems – atskleisti apie jaunų asmenų mąstymą ir tikrovę, kurioje gyvena jie.

Dar darželyje

Samprotaujant apie lytiškumo ugdymą viena respondentė pateikia lytiškosios patirties pavyzdį: *turbūt daržely, kai būna pirmosios meilės tarp berniukų ir mergaičių, galima irgi suprasti kaip tokio lytiškumo pamokas* (Morta). Suvedami lytiškumą į brendimą, į paauglystės laikotarpį, atsiduriame rizikos situacijoje, kurioje nebegebame matyti mažiausių vaikų lytiškumo. Tyrimo dalyvė atskleidžia taiklų lytiškumo pavyzdį, kurio įprastai netraktuojame kaip rimto. Vis dėlto vaikystėje nutinkantys asmenybę formuojantys reiškiniai yra kritiškai svarbūs visai asmens raidai. Tad „nekaltais“ laikomi darželinukų įsimylėjimai yra svarbūs lytiškieji patyrimai, kurie padeda mokytis atpažinti savo emocijas, jausmus, savo ir kitų ribas, mokytis apie pagarbų santykį.

Informacinį nepriteklių atsverianti pornografija

Viena interviu dalyvė nurodė, jog: *kažkada labai seniai, kai buvau maža, man kažkas pasakė apie pornografines svetaines, ir aš, pamenu, į jas įėjau. <...> Ir mane tas šokira-*

vo, ir mano tėvai sužinojo, kad tokiuose buvau. Ir mano mama bandė paaikškinti, kas ten yra. Šiomis dienomis vaikų susidūrimas su pornografija persikelia į vis jaunesnį amžių (Martellozzo, et al., 2016) – matyti, kad ir čia šeima suvaidina reikšmingą vaidmenį, siekiant padėti vaikui suprasti, kas yra pornografija, kodėl ši sukėlė šoką ir kaip ją vertinti. Mokykla, nesiimdama lytiškumo ugdymo, atitinkančio šių laikų vaikų ir jaunimo poreikių, vykdymo – vaikus, neturinčius šeimoje atsvaros – palieka informacijos nepriekliaus pozicijoje.

Seksualinis priekabiavimas kaip kultūrinė norma

Kitos respondentės lytiškoji patirtis kur kas šviežesnė: *Mokykloje buvau patyrusi seksualinį priekabiavimą. Ir vėliau išaiškėjus visai priežasčiai, supratau, kad aš nesu viena tokia mergina, kuri tai patiria. <...> Kai kurie mokytojai matė, kad tai vyksta klasėje, tačiau ignoravo. Natūraliai aš būdama jaunesnė irgi tai ignoravau, pati galvojau, kad čia viskas yra tiesiog juoko forma, kad čia galbūt yra vaikinams tos hormonų audros, tas brendimas. Ir aš taip stengiausi sąmoningai galvot, kad viskas praeis. Bet tai matydami mokytojai iš viso ignoravo lyg nieko nebūtų, nors tikrai tai buvo pastebėję. Ir aš gan ilgą laiką tylėjau, jog tai patiriu, ir netgi savo šeimai to nesakiau. Nes, na, stengiaus tai laikyt savyje, ir galvojau, kad čia viskas gerai. Ir čia yra normalu, ir čia taip turi būt. <...> Vėliau per savo gimtadienį gavau vaizdo įrašą, kuris mane be galo, be galo įskaudino. Gavau nuotraukas, jog mane per pamokas fotografuoja... <...> Auklėtoja sureagavo nelabai nustebusiai, nes mano didžioji klasės dalis buvo vaikinai, pakankamai turbūt natūralus reiškinys, kad merginoms, kai mūsų yra mažiau, yra sunkiau išlikti. <...> Čia turbūt ir šiaip dėsningumas yra net ir iš istorijos laikų atėjęs. Bet administracija tai sureagavo iš vis taip, sakykim, pro pirštus. Man atrodo, kad mane netgi dar labiau pažeidė. Kaip žmogų. Nes į vietą atnešti tą vaizdo įrašą, kartu jį žiūrėti, man ir taip buvo skaudu. <...> Prisėskim visi, pasikalbėkim, lyg čia, nežinau, kažkas būtų pabėgęs iš pamokų. <...> Aš gavau ir žinučių visokių asmeninių, kad ne aš viena. Tai galvoju, ir gerai, tuomet aš eisiu, kovosiu už tai, nes kitos turbūt gali neišdrįsti, o aš jau buvau tokia pasikausčius... (Vaiva). Vėliau interviu dalyvė papasakojo, kad dėl susiklosčiusios situacijos (būta ir kitų priežasčių, susijusių su ugdymo kokybe) mokinė pasirinko pakeisti mokyklą. Šią situaciją galėtume analizuoti iš daugelio pozicijų: seksualinio priekabiavimo priežasčių, mokytojų, administracijos negebėjimo tinkamai reaguoti, spręsti jautrių situacijų, toksiško vaikinų elgesio, merginų sudaiktinimo ir kt. Vis dėlto šio straipsnio kontekste svarbu pamatyti situaciją kaip jauno asmens lytiškąją patirtį (kurioje matyti kur kas daugiau jaunuolių nei vien pati respondentė, įgijusių lytiškų patirčių: stebint, dalyvaujant, palaikant) ir atkreipti dėmesį į patiriančiojo asmens (interviu dalyvės) vienišumą susiklosčiusioje padėtyje. Vėlgi – jeigu respondentės šeima nesuteiktų tvirto užnugario – mokyklos įsikūsimas diskutuotinas. Ar jis kelia daugiau žalos, ar naudos? Ar auka ir vėl netampa priežastimi ir padariniu, elimintuojant priekabiavimą ir priekabiautojus? Ar priekabiavimas traktuojamas pakankamai rimtai? Ar sprendimai situaciniai, ar tęstiniai? Svarbu atkreipti dėmesį, kad priekabiavimo auka iš pradžių neatpažino engiančio elgesio ir priėmė jį kaip berniukų prigimčiai būdingą elgesį, kai pateisinamas neadekvatus,*

neleistinas elgesys ir nekalbama apie impulsų kontrolę, ydingos kultūros ir trūkstamo lytinio raštingumo aspektus.

Translytiškumas ir sumaištis vienvėje

Pokalbių metu atsiskleidė ir dar vienas ypač jautrus lytiškasis aspektas – translytiškumas. Respondentė dalijosi prisiminimais apie draugę, kuri *labai norėjo pasikeisti lytį, kai jai buvo penkiolika, ir vienu metu prašė, kad aš ją vadinčiau vyrišku vardu*. Nors interviu dalyvė nurodė, kad ta mergina patyčių nepatyrė, vis tik Morta reflektavo apie psichologinę dramą, vidinę sumaištį: *Manau ji ne daug kam sakė. Bet jai pačiai buvo sunku, nes niekas apie tai su ja nekalbėjo. <...> Įsivaizduoju, labai keistas jausmas, ir tu nelabai žinai, kaip reaguoti į tai, kas vyksta su tavo kūnu. <...> Tave kaip ir kiti žmonės palaiko, bet tu esi pats labai pasimetęs. Ir jeigu neturi kažkaip priegos ar nežinai tokių žmonių, kurie yra tavo situacijos, tai pačiam bandyti išsiaiškinti viską nuo nulio yra žiauriai sunku. Ir tada kenčia visa, visi aplinkui. Pradedant paprastais dalykais – pažymiais, labai liūdnujų minčių būna...* Papasakota istorija rodo mokinio vienišumą, kur sunkioje situacijoje nėra aiškių pagalbos ieškojimo būdų. Mokykla ne tik neturi priemonių, sistemos, kuria pasitikėtų sumaištį išgyvenantys jauni asmenys, bet ir savo neutraliomis ugdymo programomis išlaiko lytiškumo scenarijų gyvavimą, kur translytiškumas, nenormatyvios lytinės tapatybės, lyčių galios disbalansas, LGB nėra aptariami.

Vaikinų ir merginų metas

Kalbant apie poreikį turėti vaikiną /merginą, nė viena respondentė neįvardijo to kaip sau aktualaus siekio, vis dėlto nusakė aplinkoje juntamas nuotaikas: *Mano klasiokės labai dažnai šneka, kaip čia reiktų vaikino, čia kažkas turi, o aš neturiu (Vaiva), Kai prasideda paauglystė, tai visi tik ir šneka, kokie gražūs vaikinai, kokios gražios merginos. Spaudimo, net nežinau, manau, jog labai didelio nėra, bet yra tokios susiformavusios nuostatos, jeigu kažkas susiranda arba vaikiną, arba merginą, tai jau kietas, rimtas, labiau suaugęs atrodo. <...> Visa tokia socialinė atmosfera galbūt daro šiek tiek įtaką ieškoti. Duoda tą mintį...* (Julija), *Esu girdėjusi istorijų, kai kažkuri pusė kažkurią pusę spaudžia. Netgi kai jau santykiuose esi, tada spaudžia kažką daryti tokio, ko kitas nenori* (Morta). Visos dalyvės nurodė, jog vaikino / merginos norėjimo, turėjimo tema kelia tam tikrą įtampą. Tarsi juntamas siekinys, spaudimas turėti partnerį (-ę), atsiranda fonas, kuriame romantiškos draugystės aspektas tampa aktualus, reikšmingas, kartu matyti ir kita pusė, kai esant santykiuose, ne visada aišku, kaip vykdyti seksualinę komunikaciją, kai jaučiamas partnerio (-ės) spaudimas išbandyti dalykus, o kitai pusei tai nėra jaukūs ar norimi veiksmai.

Šiomis aplinkybėmis, panašu, bendraamžiai tampa vieni kitų švietėjais, kur vaikinai su merginomis kalbasi įvairiomis temomis. Respondentė Vaiva prisiminė nutikimą, kurio metu ji papasakojo klasiokams apie menstruacines taureles – taip prisidėdama prie vaikinų ir merginų informacijos atskirties mažinimo: *Mano klasėj vaikinai skrolina instagramą, jiems išmetė sponsorių puslapį ir menstruacines taureles. Jie pradėjo spėlioti, kas tai. Ten buvo ir nuo tualetų kimšimo pompų iki... Tiesiog trūksta to tokio bendro suvokimo, kuo mes skiriamės ir kuo mes esam panašūs. <...> Tai vieniems buvo, o, ge-*

ras, čia net nežinojau. Kitiems, aišku, ten buvo fu... (Vaiva). Kita respondentė pasidalijo pokalbiais tarp vaikinių ir merginų apie besikeičiančias pasimatymų normas: *šnekėjome, pavyzdžiui, kad ir apie tokius menkus dalykus, kur vaikinai sako, jeigu mes išsivesim merginą ir nesumokėsime, ar jūs jau mus paliksit* (Julija).

Lyčių vaidmenų prievolė

Besikalbant dažnai samprotauta apie lyčių vaidmenų normas, jų kismą ir poveikį. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, nors ir merginos, ir vaikinai sulaukia reakcijų, vis dėlto atitikties lyties normoms reikalavimas stipresnis tarp vaikinių. Tarsi taikoma didesnė socialinė bausmė už nuklydimą ar preziumuojamą nuklydimą nuo lyties vaidmenų normų: *Gal didesniuose miestuose yra kitaip. <...> Jeigu mergina nusikerpa trumpai plaukus, tai jau būna kažkoks šokas, kas čia vyksta* (Vaiva), *Vaikinai gal labiau stumia vienas kitą, kad vyras turi būt... Girdėjus, nebūk boba ir panašiai. <...> Esu girdėjusi tokių istorijų labiau vaikinių tarpe, būna išmeta vaikiną vieną ar kitą, nes nepritampa grupėje. Merginos bent jau mano rate draugiškesnės ir labiau supranta, nes jas pačias vaikinai išmeta* (Julija), *Mūsų mokykloje nemažai tos (aut. past. LGBT*) bendruomenės atstovų, ir gana atvirai į šitą dalyką žiūrima, galbūt tik vaikinių tarpe šiek tiek nemėgsta, nes patys nenori būti nesuprasti* (Julija).

Lytinio raštingumo užuomazgos ir sąmoningumas kaip būdas kurti save

Interviu analizė atskleidžia įvairią respondenčių patirčių amplitudę, nemenką lytiškumo temų įdirbį ir gebėjimą sąmoningai apmąstyti aplinkoje vykstančius procesus ir savo asmenybei darančius įtaką aspektus. Viena respondentė pažymi, kad įgytas sąmoningumas lytiškumo klausimų aspektu padeda kritiškai vertinti gaunamą turinį ir savo reakciją į jį: *kad ir koks atrodo sąmoningas būtum, tu vis tiek būna pamąstai, kad, ooo, kas būtų, jeigu tu... Būna laidos, kaip numesti per savaitę kažkiek kilogramų. Ir tu natūraliai pradedi galvot, o gal tikrai čia pabandyt. Ir vėliau pajungi kitą pusę smegenų, palauk, sustok, apie ką tu kalbi? Tau viskas yra gerai* (Vaiva). Atitiktis lyties vaidmenų normoms net ir sąmoningai jas analizuojantiems asmenims sukelia įtampą, ją reikia pakartotinai apmąstyti. Viena respondentė įgytą kritinį lyties vaidmenų normų matymą įvardija kaip įgalinantį būti savo asmenybės šeimininke, nepasiduodant lyčių vaidmenų lūkesčiams: *aš jaučiu, kad aš galiu elgtis taip, kaip aš jaučiuosi. Kad ir jeigu apie stereotipus, kaip mergaitės, kaip berniukai elgiasi, tai aš nejaučiu jokio spaudimo, kad aš mergaitė, ir aš neturėčiau užsiimt sportu, arba aš turėčiau būti labai jautri, labai užjaučianti. Bandau susiformuoti savo vertybes, savo moralės principus ir pagal juos elgtis. <...> Tu gimsti ir tada tu augi ir tau pripaišo, kas tu esi. Tu ne pats išsiaiškini, kas tu esi. Tau yra pripaišoma. Va, tu mergaitė, ir tu tokia, tau patinka tas, tu nori daryt tai* (Morta). Respondentė atskleidžia pusę, kur lytiškumo ugdymas gali būti kaip asmens savikūrai svarbus procesas, kurio metu galima bandyti perprasti sociumo asmeniui klijuojamus kodus ir stengtis pamatyti tikrą save, esantį už tų kodų. Trečioji interviu dalyvė, panašiai kaip ir Vaiva, kalbėdama apie lyčių normas, įvardija situaciją, kurioje reikia išlikti budriai, nes aplinkos daroma įtaka yra tęstinė ir ne visada lengvai pastebima: *Manau, jog tikrai daro.*

Gal ne visada tą pastebiu, bet vis tiek susidaro iš aplinkos toks kaip tylus spaudimas. Kadangi visi daro taip, tu irgi manai, kad taip reikia daryti. <...> Ir jeigu tu taip nedarai, tai jau kažkas negerai su tavimi, kaip ir reikėtų ieškoti problemos, įtaka tokia tikrai yra (Julija).

Susilaikymas ir baimė būti kitokiam

Respondentė Morta taikliai apibendrina susilaikymą kaip lytiškumo ugdymo alternatyvą: *kiek žinau labai daug kas mūsų dienomis tarp mano amžiaus žmonių kritiškai žiūri į krikščionybę... Tokių principų kaip susilaikymas ar panašiai nelabai paiso. <...> Žinau, kad yra žmonių, kurie išbando. Informacijos apie tai, kas vyksta su jo kūnu, kodėl kartais negalima kažko daryti, nėra. Yra jiems pasakyta, kad negalima ir negalima dėl to, kad bažnyčia... Čia nelabai argumentas geras. Ir išbando. Ir jie nežino tiksliai, kaip tai iš medicininės pusės, kaip kas. <...> Manau, reikėtų nuo mažens pasakoti, nes vis tiek mes sulaukiame to amžiaus, kada hormonai labai šokinėja, ir <...> mums tas „ne“ nieko nereiškia. Todėl nuo pat mažens būtų būtina bandyti aiškinti, kas vyksta su mūsų kūnu, ir atkreipti dėmesį, ir nedaryti tokių impulsyvių sprendimų. <...> Nes aš žinau, kad yra žmonių, kurie prisidaro žalos ankstyvam amžiui, nesuprasdami, ką jie tiksliai daro, o jie tai daro tiesiog dėl pasikeitusių hormonų visų... <...> Galima dar kalbėti ir dabar, bet kad ir septyniolikos metų jau gali būti žmonės pridarę visokių nesąmonių... Interviu dalyvė akcentuoja sąmoningumo lytiškumo aspektais ugdymo svarbą. Taip pat pabrėžia, kad toks ugdymas ankstyvame amžiuje yra kur kas naudingesnis, nes paauglystės metas yra ir metas, kai vertybes, supratimą sunku performuoti, ir metas, kada gali būti per vėlu diskutuoti sąmoningumo, atsakingo pasirinkimo temomis.*

Respondentė Julija mano, kad mokiniai lytiškumo temų aptarimą mokykloje priimtų geranoriškai: *manau, jog mokiniai priimtų nuoširdžiai net jeigu to neišreikštų. Padėtų susiformuoti geresnę nuomonę, kadangi niekas iš tikrųjų kaip ir iš širdies neprieštarauja kitų žmonių gyvenimo būdai, bet nenori būti patys atstumti, niekas nenori būti tais kitokiais, kuriuos izoliuoja. Šiuo teiginiu Julija parodo normatyvinės lyčių santvarkos dramą, kur priešinimasis normatyvumui gali būti baugus, vengiant tapimo kitokiam, t. y. atstumtąjam, padarinių. Dalyvės manymu, lytiškumo ugdymas sukurtų galimybę didinti įvairovės kompetenciją, kur mokiniai labiau priimtų kitoniškumą, taip „kitokie“ mokiniai taptų ne kitokie, o vieni iš.*

Išvados

1. Žmonių lytiškosios patirtys yra įvairios ir individualios. Paauglystė tėra intensyviausias lytiškumo raidos metas, o lytiškumo raida prasideda kūdikystėje bei trunka visą gyvenimą. Tam, kad žmogus jaustųsi saugiai, užtikrintai santykiyje su savimi ir su aplinka, turi pažinti ir savo tapatybės dalį, susijusią su lytiškumu.
2. Seksualumas paauglystės amžiuje arba stigmatizuojamas, patologizuojamas, arba traktuojamas kaip nesantis. Nors nepaisant visuomeninių stigmų seksualumo raida ir seksualinis smalsumas vyksta, jaunuoliai neturi teisės į šią savo gyvenimo dalį.

3. Nepatenkintas seksualinių klausimų smalsumas sukuria sąlygas akiai atkartoti nusi-stovėjusius lyčių vaidmenis, negebant kritiškai jų vertinti ir nesiformuojant įgūdžio matyti save ir kitus nestereotipizuotai. Siauras ir cenzūruotas seksualinių praktikų aptarimas mokyklinio amžiaus vaikus palieka rizikos zonoje, kur šie dėl informacijo-trūkumo, turimo klaidingo žinojimo ir veikiami išorinių veiksnių (bendraamžių spaudimo, medijų poveikio ir pan.), gali iki galo nesuprasti galimų savo pasirenkamo elgesio padarinių. LGBT* mokiniai negauna visai jokio jiems aktualaus lytiškumo ugdymo apie saugumą. Didžiausioje rizikoje atsiduria tie jaunuoliai, kurie neturi stiprių pozityvių saitų nei namie, nei mokykloje.
4. Lytiškumo scenarijai diktuoja mūsų supratimą apie lytį, kuria lūkestį, kokie lyties prasmė mes turime būti. Lytiškumo ugdymas turėtų tapti ne tik esamų lytiškumo scenarijų dekonstravimo priemone, tačiau ir būdu atpažinti savo autentiškus poreikius.
5. Lytinio raštingumo puoselėjimas lytiškumo ugdymu įgyja ir tarpdiscipliniškumo elementą, apimdamas medijų raštingumą, kritinį mąstymą, etiką, žmogaus teises, kultūros studijas, istoriją ir kt. Edukologija tampa centrine ašimi, gebančia sujungti įvairias disciplinas tam, kad (i)vyktų lytiškumo ugdymo procesas ir būtų formuojamas lytinis raštingumas.
6. Brendimo temų bazinis pateikimas, orientuojantis vien į menstruacijas, balso mutaciją, plaukuotumą ir pan., mokinių vertinamas kritiškai, kaip nepakankamas informacijos paketas. Taip pat atskirai vaikinams ir merginoms pateikiama informacija didina atskirtį tarp jų ir nepatenkina poreikių kurti tarpusavio pažinimą ir bendrystę. Siauras seksualumo suvokimas – tik kaip potraukis tarp skirtingų lyčių – neatspindi mokinių jau turimo supratimo apie seksualumą.
7. Šeimos atvirumas lytiškumo temoms yra įgalinanti erdvė puoselėti lytinį raštingumą. Vis dėlto kaip svarbus būdas gauti žinių, naujienų įvardijami ir internetas, socialinės medijos. Nors informuotų, besidalijančių žiniomis autoritetų poreikis nėra pakeičiamas internetu ar draugais, tačiau jų nesant, internetas tampa to atsvara.
8. Pastebima mokinių nuostatų ir patirčių konfrontacija su mokytojų. Mokiniai LGBT* ir neatitikimo lyčių vaidmenų normoms temas vis dažniau priima ir natūralizuoja. Mokytojai laikosi neutralios pozicijos lytiškumo temomis, neinicijuoja diskusijų, ignoruoja aktualijas – tokia pozicija labiausiai palaiko esamų lytiškumo scenarijų galiojimą, kuriems diktuojant lytiškumo temos nėra ugdymo proceso dalis, o nenormatyvi, LGBT* tikrovė ir toliau laikoma tyloje.
9. Išreiškiamas nepasitikėjimas mokytojų kvalifikuotumu, gebėjimu diskutuoti apie lytiškumą. Iš dalies dėl žinių, tinkamų nuostatų trūkumo, iš dalies dėl pernelyg formalaus pasirengimo lytiškumo temoms taip atbaidant mokinius nuo nuoširdaus susidomėjimo. Mokytojų ir mokinių skirtingų lytiškumo temų išmanymas ir realybių turėjimas sudaro aplinkybes, kuriomis mokiniai ne visada pasitiki suaugusiųjų gebėjimu juos išklausti, jiems padėti.
10. Mokykla, nesiimdama lytiškumo ugdymo, atitinkančio šių laikų vaikų ir jaunimo poreikių, vykdymo, neatsižvelgdama į lytiškumą kaip ypatingo jautrumo aspektą asmens raidoje – vaikus, neturinčius šeimoje atsvaros – palieka vienišus informacijos ir emocinio saugumo nepritekliaus pozicijoje:

- Seksualinio priekabiavimo patirtis mokykloje atskleidė mokytojų nepasirengimą suvaldyti situacijos bei žinių apie seksualinio priekabiavimo reiškinį trūkumą. Seksualinis priekabiavimas natūralizuotas, netraktuotas kaip ypatingo dėmesio reikalaujanti ydinga, seksistinė klasės / mokyklos kultūra.
 - Atitikties lyties normoms reikalavimas stipresnis vaikinių, jiems taikoma didesnė socialinė baudmė už nuklydimą ar preziumuojamą nuklydimą nuo lyties vaidmenų normų. Vaikiniai ir patyčios dėl esamos ar menamos seksualinės orientacijos mokytojų matomi, tačiau ignoruojami.
 - Išgyvenant sudėtingus asmenybius virsmus, pavyzdžiui – abejones dėl savo lyties – mokinys su šia psichologine drama tampa vienišas ir dėl trūkstamo pasitikėjimo mokykloje, ir dėl nepakankamo temos aptarimo ugdymo proceso metu.
11. Jauniems žmonėms romantinės draugystės aspektas yra aktualus, reikšmingas, tuo pačiu matyti ir kita pusė, kai esant santykiuose, ne visada aišku, kaip vykdyti seksualinę komunikaciją, kai jaučiamas partnerio (-ės) spaudimas išbandyti dalykus, o kitai pusei tai nėra jaukūs ar norimi veiksmai.
 12. Įgytas lytiškumo klausimų sąmoningumas padeda kritiškai vertinti iš aplinkos gaunamą turinį ir savo reakciją į jį. Įgytas kritinis lyties vaidmenų normų matymas įvardijamas kaip įgalinantis būti savo asmenybės šeimininke, atsispiriant lyčių vaidmenų lūkesčiams. Lytiškumo ugdymas taip pat leidžia ugdyti įvairovės kompetenciją, su kuria lengviau ir priimti kitoniškumą, ir būti kitoniškam.

Literatūra

- Adolescent Health* (2017). Abstinence-Only-Until-Marriage Policies and Programs: An Updated Position Paper of the Society for Adolescent Health and Medicine. *Journal of Adolescent Health*, 61(3), 400–403. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: [https://www.jahonline.org/article/S1054-139X\(17\)30297-5/pdf](https://www.jahonline.org/article/S1054-139X(17)30297-5/pdf)
- Gender Development* (2018). Healthy Gender Development and Young Children. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/publication/healthy-gender-development-young-children>
- Graaf, H. D., Borne, V. D. M., Nikkelen, S., Twisk, D., Meijer, S. (2017). Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <http://seksonderje25e.nl/files/uploads/Onderzoeksboek%20Seks%20onder%20je%2025e%202017.pdf>
- Grossman, J. M., Tracy, A. J., Richer, A. M., & Erkut, S. (2015). Comparing Sexuality Communication Among Offspring of Teen Parents and Adult Parents: a Different Role for Extended Family. *Sexuality Research & Social Policy : Journal of NSRC : SR & SP*, 12(2), 137–144. doi:10.1007/s13178-015-0183-z
- Haberland, N. A. (2015). The Case for Addressing Gender and Power in Sexuality And HIV Education: A Comprehensive Review of Evaluation Studies. *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 41(1), 31. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <https://www.guttmacher.org/journals/ipsrh/2015/03/case-addressing-gender-and-power-sexuality-and-hiv-education-comprehensive>
- Gender Development* (2018). Healthy Gender Development and Young Children. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/publication/healthy-gender-development-young-children>
- Kar, S., Choudhury, A., & Singh, A. (2015). Understanding normal development of adolescent sexuality: A bumpy ride. *Journal of Human Reproductive Sciences*, 8(2), 70–74. Žiūrėta [2019 02 06] Prieiga per internetą: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4477452/>
- Krebbekx, W. (2018). Watching six-packs, chilling together, spreading rumours: Enacting heteronormativity through secondary school friendships and teaching practices. *Gender and Education*, 1–16. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09540253.2018.1538496>

- Manduley, A. E., Mertens, A. E., Plante, I., & Sultana, A. (2018). The role of social media in sex education: Dispatches from queer, trans, and racialized communities. *Feminism & Psychology*, 28(1), 152–170. Žiūrėta [2019 11 04] Prieiga per internetą: <https://journals.sagepub.com/eprint/wZsRhKyIrHE7KMyN9fJB/full>
- Martellozzo, E., Monaghan, A., Adler, J. R., Davidson, J., Leyva, R. and HORVATH, M. A. H. (2016). “I wasn’t sure it was normal to watch it...” A quantitative and qualitative examination of the impact of on-line pornography on the values, attitudes, beliefs and behaviours of children and young people. London: Middlesex University doi:10.6084/m9.figshare.3382393
- Maslauskaitė, A., Stankūnienė, V. (2009). Lietuvos šeima, tarp tradicijos ir naujos realybės. Socialinių tyrimų institutas. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: http://demografija.lt/download/tekstai/summary_seima.pdf
- Moshman, D. (2014). Sexuality Development in Adolescence and Beyond. *Human Development*, 57(5), 287–291. Žiūrėta [2019 02 06] Prieiga per internetą: <https://www.karger.com/Article/Pdf/367857>
- Papri, F. S., Khanam, Z., Ara, S., & Panna, M. B. (2016). Adolescent Pregnancy: Risk Factors, Outcome and Prevention. *Chattagram Maa-O-Shishu Hospital Medical Journal*, 15(1), 53–56. Žiūrėta [2019.02.12], Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/305393238_Adolescent_Pregnancy_Risk_Factors_Outcome_and_Prevention
- Sedgh, G., Finer, L. B., Bankole, A., Eilers, M. A., & Singh, S. (2015). Adolescent Pregnancy, Birth, and Abortion Rates Across Countries: Levels and Recent Trends. *Journal of Adolescent Health*, 56(2), 223–230. Žiūrėta [2019 02 07] Prieiga per internetą: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4852976/>
- Shaw, S. (1995). The child’s right to sex education. *Plan Parent Chall*, (1), 2–3. Žiūrėta [2020 01 02] Prieiga per internetą: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12319361>
- Stambolis-Ruhstorfer, M. (2017). The Importance of Sexuality for Research on Ethnicity and Nationalism. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 17(1), 44–56. Žiūrėta [20190207] Prieiga per internetą: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/sena.12224>
- Tretjakova, V. (2016). Gimdymo paauglystėje raida ir teritorinė diferenciacija lietuvoje. *Geografijos metraštis*, 49, 17–30. Žiūrėta [2019 02 26] Prieiga per internetą: <http://www.demografija.lt/download/Tretjakova.pdf?fbclid=IwAR1hEmslKqghmZgelFwULFXONMUBFmMwmHdNxWWPp4OqiA9Wq4xb4uaLYU>
- UNESCO. (2018) International technical guidance on sexuality education. Žiūrėta [2019 02 14] Prieiga per internetą: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>